

ЦЕНТРАЛІЗОВАНА ОРГАНІЗАЦІЯ АРХІТЕКТУРНО-ПРОЕКТНОЇ СПРАВИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Качемцева Л. В., кандидат архітектури, доцент

Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури

Анотація. В статті простежено хід становлення й виявлені етапи розвитку архітектурно-проектної справи на Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Для кожного з етапів визначений вплив організації архітектурно-проектної справи на напрямки розвитку архітектури.

Ключові слова: етапи, організація архітектурно-проектної справи, напрямки розвитку архітектури.

Аннотация. Качемцева Л.В. Централизованная организация архитектурно-проектного дела на Слободской Украине (вторая половина ХVІІІ – первая половина ХІХ вв.). В статье прослежен ход становления и выявлены этапы развития архитектурно-проектного дела на Слободской Украине во второй половине ХVІІІ – первой половине ХІХ вв. Для каждого из этапов определено влияние организации архитектурно-проектного дела на направления развития архитектуры.

Ключевые слова: этапы, организация архитектурно-проектного дела, направления развития архитектуры.

The summary. Качemtseva L.V. The centralization of architecture and project work and the effect of the organization of project work on the architectural trends in the Slobodskaya Ukraine in the second half of the 18th – first half of the 19th centuries. The paper focuses on the process of architectural designing rise and its stages in the Slobodskaya Ukraine historical region in the second half of the 18th – first half of the 19th centuries. For each stage the paper identifies the effect of the organization of architecture and project work on the architectural trends.

Key words: the stages, the organization of architecture and project work, the architectural trends.

Постановка проблеми. Повне, історико-генетично обґрунтоване уявлення про архітектурну професію як об'єкт управління можливо виробити тільки за рахунок освоєння історичного відрізка становлення й розвитку архітектури як області сучасної практики. Порівнюючи з історичної дистанції послідовні форми еволюції архітектурно-проектної справи, легше здобути свободу у побудові можливих стратегій її розвитку.

Стан проблеми. Архітектуру періоду класицизму в Україні вивчали М. Грицай [1,2], І. Ігнатків [2], М. Кресальний [3], М. Онищенко [1], Л. Сакович [4], В. Тимофієнко [5] та ін. 1961 р. опубліковано колективну працю О. Белецької, Н. Крашенинникової, Л. Чернозубової, І. Ерн [6], в якій систематизовано матеріали з історії державних архітектурно-будівельних організацій і типового проектування в Російській імперії XVIII-XIX ст. Принципи типізації й повторності в містобудуванні XVIII-XIX ст. докладно вивчені В. Лавровим [7], С. Ожеговим [8]. Вплив організаційних чинників на історичний розвиток професії архітектора на матеріалі Європи, України та Росії аналізували В. Глазичев [9], Т. Говоренкова [10], О. Ярової [11].

Мета роботи – простежити хід становлення й виявити основні етапи розвитку архітектурно-будівельної справи на Слобожанщині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст., для кожного з етапів розвитку визначити вплив організаційних форм архітектурно-проектної справи на напрями розвитку архітектури в регіоні.

Основний зміст статті. Ідеї централізму та підкресленої впорядкованості стали провідними в Російській імперії у другій половині XVIII ст. Для періоду з 1760-х до 1830-х рр. характерні посилення центрального апарата керування й розвиток системи архітектурно-будівельних органів на місцях. Керівництво архітектурно-будівельною справою здійснювалося Комісією будівель Санкт-Петербурга й Москви (1762-1796 рр.), а потім Будівельним комітетом при Міністерстві внутрішніх справ (1806-1832 рр.). З 1811 по 1819 р. приватним будівництвом у країні відало також Міністерство поліції. Ці органи керували переплануванням міст, підготовкою кадрів для центра й провінцій, виготовленням т.зв. «зразкових» проектів.

Указ Катерини II 1763 р. «О сделании всем городам, их строению и улицам специальных планов, по каждой губернии особю» запустив роботи з перепланування міст на регулярній основі. Виникла гостра нестача професійних архітекторів. Завдання планування слобожанських міст вирішували, головним чином, випускники «Прибавочних класів» при Харківському колеґіумі (діяли з 1768 по 1798 р.), де архітекторів і землемірів підготовлювали в числі службовців для різних відомств.

Харків одним з перших на території Російської імперії одержав проект регулярного планування, виконаний в 1767 р. в Петербурзі під керівництвом архітектора О. Квасова, затверджений в 1768 р. З переплануванням міст було тісно пов'язане застосування типових, «зразкових» проектів, хоча столичні «Фасади зразкові» (1770-і рр.) й не одержали в провінції значного поширення. На

Слобожанщині спроба типізувати цілий комплекс казенних будинків була зроблена в 1786 р., коли вперше на Україні були затверджені плани для міст Харківського намісництва (складені в 1782-1786 рр. землемірами Г. Буксгавленом, С. Назвитіним, за участю архітектора П. Ярославського). Для цих планів характерні ясний малюнок вуличної мережі, виділення площ у просторовій системі міст, підкреслення громадських центрів, чіткість міських меж.

Контроль над будівництвом у містах здійснювався поліцією й губернським архітектором. Призначення заархітекта Слободсько-Української губернської канцелярії А. Вільямова (1767 р.) й затвердження посади губернського архітектора знаменують виділення й організаційне закріплення професії архітектора на Слобожанщині, початок становлення архітектурно-проектної справи в регіоні. Першим архітектором Харківської губернії став П. Ярославський (1780 р.), випускник «Прибавочних класів» Харківського колегіуму. В другій половині XVIII ст. в перехідну епоху від пізнього бароко до класицизму основне проектування великих будинків у містах Слобожанщини велося П. Ярославським. 1796 р. З появою на Слобожанщині професійних архітекторів пов'язані перші спроби архітектурного осмислення і регулювання забудови міст регіону.

В 1804, 1817 й 1822 р. розроблялися й затверджувалися в центрі плани забудови Харкова, що закріплювали принципи регулярності. У період з 1803 по 1830 р. були розроблені й видані урядом окремими альбомами як додатки до Повного зібрання законів зразкові проекти, що впроваджували канони класицизму, для багатьох видів будинків. Число типових проектів житлових будинків у серії 1809-1812 рр., наближалось до 300. У містах з альбомів відбирали обмежене число обов'язкових до застосування зразків і місцевими силами виконували на їхній основі конкретні проекти, котрі затверджувалися владою губернії. У Харкові одержали поширення кілька проектів будинків висотою від одного до трьох поверхів, з п'ятьма або сьома вікнами по довжині фасаду. В 1832 р. вийшов перший у Російській імперії Будівельний устав, що відкрив епоху законодавчого регулювання будівельної діяльності.

На початку XIX ст. обов'язки контролю над архітектурно-будівельною діяльністю в слобожанських містах були передані губернаторові, у допомогу йому засновано губернську будівельну експедицію, керовану губернським архітектором. Посаду харківського губернського архітектора в цей період займали В. Лобачевський, а потім С. Чернишов, випускники «Прибавочних класів» Харківського колегіуму. В функції експедиції входили регулювання приватного будівництва, складання проектів планування й спостереження за виконанням регламентацій всіх видів, як то: центральних і місцевих указів й актів, зразкових креслень, будівельного уставу, і конфірмованих регуляційних проектів планування. У випадку спорудження нових або при капітальних переробках існуючих значних будинків засновувалися тимчасові комісії й комітети, за роботу яких ніс відповідальність губернатор.

В 1805 р. у Харкові був відкритий університет і затверджено посаду університетського архітектора, котру зайняв випускник Гірського училища в

Петербурзі Є. Васильєв, згодом автор проєктів і керівник будівництва численних будинків міста (центрального корпусу університету, будинку Дворянського зібрання, дзвіниці Успенського собору та ін.), виконаних у класицистичних формах. Від заснування університету до 1832 р. проф. Є. Васильєв очолював кафедру Архітектури.

В першій третині XIX ст. в рамках централізованої моделі на Слобожанщині проєктування, навчання й керування виділися як окремі області професійної роботи. Це дозволило більш послідовно і професійно утверджувати в плануванні міст регулярні принципи, на основі «зразкових проєктів» та проєктів великих громадських будівель, що розроблялись на місцях та затверджувалися в центрі, формувати класицистичну забудову населених місць.

Розвиток капіталізму в Російській імперії сприяв, починаючи з 1830-х рр., ослабленню централізації в управлінні архітектурно-будівельною справою. Розширилися права як окремих міністерств і відомств, так і приватних забудовників. Певне «розпушення» централізму в керуванні будівництвом супроводжувалося переносом уваги з архітектурно-художніх питань на інженерно-технічні. Цивільна будівельна частина була передана із МВС головному управлінню шляхів сполучення й публічних будинків (ГУШС і ПБ), за винятком спорудження монументів (1832 р.). З ведення ГУШС і ПБ виключалися будинки й спорудження міністерств і відомств, що мали свої будівельні департаменти, контори, штат архітекторів і інженерів. Функції організації й керування архітектурою й містобудуванням на Слобожанщині розподіляються між декількома самостійними структурами державного керування.

У розглянутий період видані у вигляді указів правила для будівництва обивательських будинків, для складання кошторисів. В 1842 р. вийшло друге видання Будівельного уставу, в 1857 – третє. В 1830-х рр. почалася розробка чергової, третьої серії проєктів планування слобожанських міст, що відрізнялися певною формальною регулярністю та певною штучністю геометричної побудови. В 1839 р. був складений і затверджений новий план Охтирки, що діяв протягом усього XIX в. В 1845 р. були затверджені плани Сум і Лебедина, виконані губернським землеміром С. Дмитрієвим. В 1857 р. був розроблений план Харкова. Розмаїття стильових варіантів, що пропонувалися альбомами зразкових проєктів 1840-1856 рр. знаменувало початок розпаду загальної системи державного регулювання будівництва.

В 1833 р. у Харкові була заснована будівельна комісія, у веденні якої перебували значні казенні й міські будівлі у всій губернії. В 1842 р. губернські будівельну експедицію й будівельну комісію замінила губернська будівельна комісія, з більш широкими повноваженнями. Замість губернської будівельної комісії для завідування будівельною й дорожньою частинами була створена губернська будівельна й дорожня комісія (1850-1865 рр.). Комісія відала «усе взагалі по штучній і господарській частинах розпорядження, дії й справи по цивільній будівельній частині у всіх містах губернії, а рівно всі дороги, мости й перевози».

Для Слобідської України особливе значення мала діяльність спеціального Департаменту військових поселень. Система військових поселень проіснувала з

1810 по 1857 рр. У проектуванні поселень брали участь столичні зодчі – К. й О. Тони, О. Брюллов, О. Штакеншнейдер, і місцеві архітектори. Військові поселення в Харківській губернії створювалися у два етапи, в 1817 й 1824 р., на території Ізюмського, Старобельського, Куп'янського, Вовчанського й Зміївського повітів. В 1817 р. Чугуїв став центром військових поселень восьми поселенських округів. Плани частин міста Чугуєва 1817, 1824, 1845 й 1847 р. відбивали послідовність забудови основних зон і ділянок міської території. Будівництво в поселеннях велося по зразкових проектах, які розроблялися центральним Управлінням військових поселень.

Під безпосереднім начальством департаменту військових поселень Військового міністерства був заснований Будівельний комітет з облаштування міста Харкова (1837-1842 рр.). Під його нагляд перейшла будівельна діяльність городян. Штатна посада городового архітектора з'явилася в 1837 р., її зайняв по сумісництву професор харківського університету А. Тон. Очоливши Будівельний комітет, він організував роботу над складанням «Плану губернського міста Харкова з його околицями» (1838 р.), котрий зберігав існуюче планування та намітив нові межі міста.

У підпорядкуванні Міністерства народної освіти в управлінні Харківського навчального округу на посаді архітектора перебував Н. Ашитков, який проектував будівлі учбових закладів в формах ампіру. Посаду університетського архітектора займали представники пізнього класицизму акад. А. Тон (1837-1852рр.) та акад. М. Львов (1852-1857 рр.).

Із середини XIX ст. приймається ряд мір, що затвердили особливий статус церковної архітектури, порядок проектування, узгодження й будівництва культових будинків. 4 липня 1855 р. Св. Синод затвердив посаду архітектора Харківської єпархії.

Жорстка регламентація пізнього класицизму набула найбільш крайнього втілення в військових поселеннях. Плани слобожанських міст, що розроблялися, позначені формальністю та геометричним схематизмом, проте в індивідуальних і зразкових проектах уже з'являлися стильові варіанти, що провіщали поступовий відхід від класицизму та державного регулювання архітектурно-проектної справи.

Виводи. У процесі становлення й розвитку архітектурно-проектної справи на Слобідській Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. виділені три послідовні етапи:

- поява професіоналів-архітекторів й організаційне закріплення посадової позиції архітектора (друга половина XVIII ст.);
- структурування й організаційне оформлення архітектурно-проектної справи в рамках централізованої моделі (перша третина XIX ст.);
- перехідний етап до децентралізованої моделі (з 1832 р. до середини 1860-х рр.), що полягав в поділі функцій організації й керування архітектурою й містобудуванням між декількома самостійними структурами державного управління.

На початковому етапі архітектурне проектування було включено в коло найважливіших завдань адміністративної вертикалі. Архітектор був державним

чиновником. Джерелом правових установлень, зразкових проектів, а також професіоналів-архітекторів, що призначалися на ключові посади, був імперський центр. Особливістю процесу відокремлення архітектури як професійної діяльності на Слобідській Україні була наявність у регіоні підготовки архітекторів уже з середини XVIII в., спочатку в Прибавочних класах Харківського колегіуму, а потім у Народному училищі. Можливість спиратися на власні сили в розробці проектів і планів міст, що з'явилась, істотно вплинула на характер відносин губернії із центром. Першим губернським архітектором став випускник Прибавочних класів Харківського колегіуму. На цьому етапі почалися роботи з регулювання планувальної структури міст. При цьому стильова архітектура (пізнє бароко й класицизм) почала заміщати народне зодчество.

На етапі централізованої організації на Слобожанщині проектування, навчання й керування виділилися як окремі області професійної роботи й закріпилися в посадовій номенклатурі (у т.ч. губернський й університетський архітектори). Діяльність університетського архітектора набула особливого значення. Створення на Слобожанщині системи військових поселень додало архітектурно-проектної діяльності першої третини XIX в. характер напіввійськової організації. Підсилювся зв'язок із центром. В плануванні міст утверджувалися регулярні принципи. Класицистична забудова слобожанських міст формувалася на основі «зразкових проектів» та проектів великих громадських будівель, що найчастіше розроблялися на місцях, та затверджувалися в центрі.

На наступному етапі у рамках державної організації архітектури й будівництва відбувався поступовий відхід від повної централізації. Завдання проектування й будівництва розділялися між окремими міністерствами й відомствами. На території Слобідської України визначальним був вплив Військового міністерства (військові поселення й Комітет з облаштування м. Харкова) і Міністерства народної освіти (діяльність Харківського навчального округу по будівництву гімназій, шкіл і народних училищ), а також єпархіального управління (церковне будівництво). Жорстка державна регламентація, що співпала зі специфікою прийомів пізнього класицизму, втілювалася в архітектурі військових поселень. Плани міст, що розроблялися, позначені притаманними офіційному стилю формальністю та геометричним схематизмом. Проте в архітектурі відбувався поступовий відхід від класицизму, про що свідчать стильові варіанти, що з'являлися в індивідуальних і зразкових проектах того часу.

Література:

1. Грицай М.О., Онищенко М.Ю. Архітектура України за часів Російської дворянської імперії. 70-і роки XVIII – перша половина XIX ст. // Нариси історії архітектури Української РСР: Дожовтневий період. – К.: Держбудвидав УРСР, 1957. – С. 150-199.
2. Грицай Н.А., Игнаткин И.А. Архитектура последней трети XVIII – первой половины XIX вв. // ВИА. – М.: Стройиздат, 1968. – Т. 6. – С. 423-450.
3. Кресальний Н.И. Русская и украинская архитектура XVIII – первой трети XIX века. – К.: КИСИ, 1982. – 62 с.

4. Сакович Л.Т. Регулярні містобудівельні заходи початку ХІХ ст. у Росії і на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 210-230.
5. Тимофієнко В. Визначення національних рис містобудування України доби класицизму // Архітектурна спадщина України.: Проблеми стильового розвитку архітектури України. – К.: Українознавство, 1997. – Вип. 4. – С. 86-101.
6. «Образцовые» проекты в жилой застройке русских городов XVIII-XIX вв.: Монография / Е. Белецкая, Н. Крашенинникова, Л. Чернозубова, И. Эрн. – М., 1961. – 206 с.
7. Лавров В.А. Типовые проекты в застройке центров русских городов второй половины XVIII века. // Архитектура СССР. – 1956, – № 7, – С. 37-38.
8. Ожегов С.С. Типовое и повторное строительство в России в XVIII XIX веках. – М.: Стройиздат. 1984. – 168 с.
9. Глазычев В.Л. Организация архитектурного проектирования. – М.: Стройиздат, 1977. – 171 с.
10. Говоренкова Г.М. Самоуправление на Украине // Медіаполіс. – 1996. – № 1-2. – С. 62-65, 132-138.
11. Яровой А.В. Становление и развитие профессиональной организации в европейской архитектуре XIII – XX вв.: Дис. ... канд. архитектуры: 18.00.01 / Харьковский инженерно-строительный институт. – Харьков, 1987. – 242 л.

Надійшла до редакції 20.11.2007